

АЖЫК ЧУГАА

БОТТУҢ ЭДИ КЕДИЛИГ,
ЧЕМИ — АМДАННЫГ

КЫЗЫЛЧЕ КӨЖҮП КЭЭП ТУРАРЛАР ХӨЙ. ЧҮГЕ?

Сөөлгү үеде Кызыл хоорайда кожууннар төптөрүндө, көдээ суурлардан көшкүлөп келген өг-бүлөлөрүн саны хүнден хүнге көгүдөп орары чажыт эвес болгай. Чүгүдү дугайында чугаа чорударынын чугаамнык эгезинде айткан болганымда, бир-ле дугаарында номчукчуларын сагыштыга ачыг кылдыр өскө бодалдар кырбиз-биле бурууну мипиопишаан, хүнгү эң-не чууга айттырынга доктаарынын сагындарына. Ийе, кымның каа, канчаар чурттаары ол ээжини эргези, оон хууда херээ-дир. Бир эвес боду-ла күзээр болза, оон каа, канчаар чурттаарыгче кымның-даа холгаарлаар эргези чок. Хоойлуда-даа ыңчаар көрдүгөн.

Чамдык улустун аксын-дан "көдээге чурттаары дыка берге, ажил чок, чырааш-чөм-тывылбас" дээ хевирлиг "ааска элтепшен" сестерин бо-ла дыңнаар бис. Бодум хууда ол дээрге ниити сестер-дир деп көөр мен. Чүгө дие дыка берге үелер турганы шын харын. Ону маргыш чок, кым-даа сактыр, билер. Ындыг-даа болза мырнай дедиле ийе апарган эвес, харын сөөлгү үеде бистин республикага хамаарыштыр алыр болза, байдал чүгүртөп тур ышка-жыл. Эвээш-бичи-даа бол, акша-шалын үнүп, амыдыралы чегей өг-бүлөлөргө материалдыг, моральдыг-даа дузаны көргүзүп, ажил херелгезин кижилерге тааржыр-таарышпаа-даа болза, ажилчын олуттарын кайда барын дыңнадып, ниитизи-биле чоңун амыдыралы дээш ажил шаа-биле чорут-туруп турар.

Ыңчанга-даа чүвенин алыс утказын шын угап сайгарар болза, айтырыг бир яны кылдыр тургустунар. Ыңчанга маахамаарыштыр чорук-херек аайы-биле таварышкыш, ужуражыл чугаалашкан улустарынын сагыш-сеткилин кезик чамдызын касы кирип керейн Чүгө дие оларнын

лернин арын-шырайы дораан-на хуулуп, буруунган аянынг чоокшулап чедердилер. Ол аразында херээжен кижиле кымның хайгаарал, карак салбайн-на тур. Та чүгү үлгетке, дедир бар чыткаш туттурганары ол деп бодал-биле дүрген-не херээжен кижиде чүгө достуруп турарын айтырдым. "Дыка-ла берге чүве-дир. Суурдан чоокта чаа келген улус-тур бис ийин. Ырак эвесе даайым бажын бар, бо оолдарны анаа чедир дээш кылашкан улус бис" деп чугааланы берди. Оолдар элээн байсаандыг, кармактарын үжөттирген соонда дедир чоокшулап кел чорда, чүгү дидир деп айтырды. Оларнын улуу чүвенин аянын билген хевирлиг "хевин солуй кедил алган" өшкүр-дир", бисти паспортунар кайыл, кымның оолдары силер, кайын келген, кайнаар баарына ол деп айтырып тур" дидир.

Шынап-ла, хамаарышпас кижиле хиремде-ле оларын кээрлел, демги шагда оолдардан кымнарыл дээрзин сонургап айттырдым. "Милицияда ажилдап турар бис, документик бо дээш, кызыл карттыг шындыггазын көргүскөш: "Көдээден хөй пааннан кээп турар, бөлүгүлүп алгаш, автобустарга улус сумказы чара кезер, карман үжөрү боорга, хүндүсүк-рейд чорудуп турарымыс ол дүгү" — деп тийилберилай. "Кайына-на кижиле болган ыңчан баарыл, болар сууг болза чүвенин ужу-бажын, кайнаар баарын безин билбес улус ышкажыл" деп болчуп кагдым. Демги танышым херээжен кижиле мени улам эш тыртып, чугаа эреп, кайнаар бар чыдарынын айттыргыла-ды.

Олурап автобузусу чангыс утже баар болган. Ыңчан-

гаш автобуска орук ара чугаа-лажыптар аргалыг болдуус. Оон адын Римма дээр, Чөөн-Хемчик кожуунун Теве-Хая сумуздан Кызыл хоорайга оолдарын өөредип алыр дээш, сентябрь септүзүндө көжүп келген. Амгы үеде Римманын болгаш оон өөнү ишти кылган ажил чок. Оода таныл-дап, аштакчылап ажилга кирип алыр дээрге, хоорайда кирип бижидилге чок. Безин чадаарда таныштарынын сүмелээни-биле организацияларга барып, кырынын харын экип ажилдаар дээрге, кижиле буруз чоктаамап туруштуг, тускай өөрлүг болур дур деп хомудуп чугаалады. Ыңчанга ажы-төлүн (олар шупту 5) аштакчы-биле кара тоорук салып, өөнү ишти бо-дунун тускай өөрлүг херек-сели барда бир-ле кижинин демир-дезин сваркалап берип, оон акша ажилдап ал, бора-бүдүн чурттап турар болдулар.

Оларнын Кызылда келген кол сорулгазы — уругларын дил-домактыг шоллага өөредип, өртөм-билетти чедирип алыр.

— Суурга турарга чогуу ажырбас, черле боттун чоңу болгаш. Ыңчанга-даа хоорай оон дээр-дир, дора дээрге, акшалыг-ла болза, чөм өртөз чик, чоңунг акшазы үзүлбөс, чон база хөй — деп, Римма чажырбайн чугаалап дур, — 2 кг тоорук салып алгаш, неделя дүгүзүндө стаканнап үндүр салыптар-дыр мен. Соой бээрге харын чер албас, чылыг үеде магалыг чүве — деп сеткили ажитты.

Шынап-ла, бо дээрге эң бөдүүн чижек-тир. Чече-же кижилер, өг-бүлөлөр көдээден хоорайже көжүп, шуужуп турарын билер бис. Олар шупту ангы-ангы чылдагаанарыг. Чамдык шыдал-быралыг кижилер Кызылга келгеш, дораан-на

шөлдү тыпкаш, бажын-балгатты туду тыртып ал, чурттап бээр. Чамдыктары дөргүл-терелини айы-биле уурук-сууруктап четкилеп келгеш, ында-мында өрөөл-дерни, бажынарны аренда-лап алгаш турумчуй бээр.

Чоокта чаа дачада чурттап турар кожаларымыска таваржырымыска, дачада ээн бажынарда өскө улустар кээп турар апырыг деп медээ дыңнаткан. Чылыг бажын чок-даа болза, аар-саар херекселдер сугар багай чадыр, кудуус бар-ла болгай дээш бир хүн ынаар, кончук соокта барып четкивис-даа. Шынап-ла, дача дээрге хоорай улусунун чайгы чайлаа-ла болгай. Хүнгүн-не барбаса-даа, кыжын хостуг хуниеринде карактап, эт-севин очкалап каап турар. Ээлери билбээнде шөлээ-чепшээрл чок ажыдып киргеш, бар-чок ыш-дашты одаш, (тур-даа када) чурттап бергенер эвээш эвес болду ийин. Бир талазында, олар ко-жууннардан келгеш, төрөл чытгыг улусунга келгеш, оон ыңай кайнаар-даа баар айын тыйпайн кара туразында оор өзү-биле кирип турар.

— Дачада чүве шыгжаар черимде (погреб) күзүн суку-лап каан картошкавыс, өске-даа ногаавыс аймаан уштуп чир дээш безин коргар-дыр бис. Бо хар кырынга кылаш-таптага, орук изетине бээр, ону көрүп кагза, курук кылдыр амырап оорлап апаар — деп, кокам калайын чугаазын бо-ла дыңнаар мен. Бодунун-на үжүлөп алган чөмөн өскө улусту-биле демей, ап чии-риден безин коргуп олурар. Ону-даа бодол дээрге, дыка-ла берге, шынап-ла, оорга ал-гырынын орунуга, чыдып-даа чыгканы дээр дээш дег.

Амыдыралыга кызымак кижилер кайына-даа келгеш, каа-даа баргаш, бир-ле чүве-

ни кылып, кандыг-бир ар-газын тыва бээр. Оон чи-жээнге Кызыл хоорайнын кыдыг черлеринде, Каа-Хем, Спутник суурларда мал-маган туткан өг-бүлө-лери хөй-биле көрүп бо-лур. Ылап-ла санын өстүрө-ри албан эвес, өйлөп-өйлөп херелгезин үезинде малын өзөп чип, ак сүдүн ижи-опу-рага, өг-бүлө бюджетинге камналга-ла-дыр. Ын-дыгларны көөргө чоргар, боттарыны-биле база бир улут ажаанзыралдыг. Кызыл кожуунун Каа-Хем суурун үстүтү бажында шөлдерни херелгезин, дилер кирген кижилерге берип турары чанчыл апарган, өөрүчү-даа.

Көдээден келген чоңунг хоорайга келгеш база бир дүргени-биле турумчуп, ажилды тыва бээр чери — хоорайнын базарлары. Эге капитал акшалыг азы шыраак таныыр кижилер-лиг улус саалайын сайгар-лы бээрини барымдаазы бар деп, "балдыры хөңү" бергенер дорту-биле чу-гаалал турар. Ол база төрөл-бөлүк аайы-биле болбайн аан. Чүгө чугула документ, акша-ла болза, артканы барыкты.

Мындыг чергелиг чи-жектерни моон-даа хөйү кирип болур. Чүгө бо дээрге эң бөдүүн болгаш кижиле бүрүзүгө билдингир, кылып шыдаптар хире чи-жектер-дир. Ыңчанга үс-түндө бижээн чүлүмүн моон-биле кызыгаарлап, да-раазында төрөл-бөлүк аайы-биле, улут-биле бүдүрүл-гө дээр ышкыш өске-даа социал хөгжүлгө чугаа ар-га-хевирлерин дугайында бижирин дыңнаттышаан. Бо бодалымы амдызында доозайн.

Чимисмаа МОНГУШ.

ТАРИФТЕР

ЭЛЕКТРИ ЭНЕРГИЯЗЫ

Электри күчүлери федералдыг мөөнөп садар рыногунун бээр, садып алыр электри энергиязынын тарифтерини, "Россиа ЧЭС" акционер иштетилини абонент телевиини өскерилгенине, электри энергиян дамчыдарынын болгаш хуваарынын чарыгдалдары улгатканын холбаштыр Тыва Республиканын девискээр энергетика комиссиязы электри энергиянын тарифтерин доктаадыр дугайында № 1 доктаалды 2001 чылдың март 26-да хүлээп алган.

Ук доктаалда айтканын өзүгаар алырга:

1. Федералдыг (ниити россия) мөөнөп садар рынокта садып алыр электри энергиязынын (күчүзүнүн) тарифтерин бадылаан болгаш оларны 2001 чылдың апрель 5-тен эгелеп күштүг болду-ра.

2. Электри энергиязы дээш санажылгаларын чу-румун бадылаан.

3. Садып алыр электри энергиязынын үезин ба-рымдаалааш, "Тывакоммун-энерго" республика бүдүрүл-гезинге 1 кВт. шак электри энергиязынын өртөөн 21,6 көпөк хем-ээлге доктааткан.

4. Тыва Республиканын девискээр энергетика ком-иссиязынын 2001 чылдың апрель 5-те хүлээп алган доктаалын күш чок болдураган.

Бо доктаалга ТР-ниң девискээр энергетика ком-иссиязынын даргазы М. Анай-оол ат салган.

ЭЛЕКТРИ
ЭНЕРГИЯЗЫНГА
ТАРИФТЕР

БИРГИ БОЛУК — сана-жылга үезинде көрөдө док-тааткан күчү дээш телеви кы-лыр, хөй энергия ажилгаар болгаш энергияны ийи дакыр тариф-биле ажилгаар, 750 киловатт-ампер болгаш оон өрү күчүгө кожан улутур болгаш анаа деннээ херек-келчилер бир 44 кВт күчү дээш тариф өзүгаар немелде өртөккө үндүрүг чокка 66,2 рубль төлээр.

"Тыва даг-дугу" комбинат 33,1 рубль төлээр.

Электри энергиянын тариф өртөз (көп/кВт. шак) 15,7.

"Тыва даг-дугу" комбинат-ка 7,9.

ИЙГИ БОЛУК — өске хереклекчилер (улутур, улутурге хамаарышпас, бюд-жет, коммунал ажил-агы, көдээ ажил-агы, болбаазы-радыр) ажилгаан электри энергиязы дээш телеви тырттырар черлер, чангыс тариф, көп/кВт. шак дээш 33,3. "Тывакоммунэнерго" рес-публика бүдүрүлгези (сады-лакчы) 21,6.

ЧУРТАКЧЫ ЧОН (көп/кВт. шак):

— хоорайларда болгаш кожууннар тептеринде ста-ционар электри плиталары чок чурттап турар кижилер немелде өртөккө үндүрүг чокка 33,3, а немелде өртөккө үндүрүг-биле кады 40.

— кожууннар тептерин-ден ыракта көдээ черлерде чон немелде өртөккө үндүрүг чокка 23,3, а немелде өртөккө үндүрүг-биле кады 28.

— Стационар электри плиталыг, электроаалга тур-гузугу бажынарда чурттап турар кижилер немелде өртөккө үндүрүг чокка 23,3, а немелде өртөккө үндүрүг-биле кады 28.

Ортумак тариф 31, 65.

ЭЛЕКТРИ ЭНЕРГИЯЗЫ
ДЭЭШ САНАЖЫЛЫНЧ
ЧУРУМУ

1. Гараж ниитилелдерин болгаш гараж-тудур кооперативтерини, дача болгаш дача-тудур кооперативтерин, сад эштежилелерини кежигүннери бооп турар, ол ышкыш гаражтарын хууда ээлери бооп турар чонга электри энергиязын бээрин чонга хамаарышкан тариф өзүгаар чорудар.

2. 10 кВт. чедир күчүлүг электри-одалга тургузугу ажилгап турар чонга электри энергиязы дээш санажыл-галары чонга хамаарыштыр доктааткан тариф өзүгаар теледир.

3. 10 кВт-ден хөй күштүг электри-одалга тургузугулары

ажылгап турар чонга электри энергиязы дээш санажыл-ганы чонга доктааткан тариф өзүгаар 1,5 коэффициентини немээр.

4. Одалга болгаш изиг суг хандырылганын 31 кВт. чедир база оон өрү күчүнү ажилгап турар электротел-дарлыг (электробойлерлиг) бүдүрүлгелерге, организа-цияларга болгаш албан черле-ринге электри энергиязы дээш санажылгалары чан-гыс тариф-биле 1,5 коэффи-циентини немээр.

5. Ниити счетчик (сана-чы)-биле санажыр хереклек-чилерге электри энергиязын дараазында тариф-биле чо-рудар:

— гараж болгаш гараж-тудур кооперативтери не-мелде өртөккө үндүрүг чокка 33,3 көп/кВт. шак;

— дача, дача-тудур кооперативтери, сад эштежиле-лери — немелде өртөккө үндүрүг чокка 23,3 көп/кВт. шак.

Гараж кооперативтерини кежигүнү эвес, хууда гараж-тудур элдеринге электри эн-ергиязын немелде өртөккө үндүрүг-биле кады 40 көп/кВт. шак.

6. "Тывакоммунэнерго" республика бүдүрүлгезини бижимел чепшээрли-биле электри плиталары тургускан бажынар (телевизор өзүгаар эвес) чонга хамаарышкан та-риф өзүгаар 28 (көп/кВт. шак) немелде өртөккө үндүрүг-биле кады.

Боттары кара туразында электри плиталары тургу-каш, энергия ажилгааны дээш чонга хамаарышкан та-риф өзүгаар 40 көп/кВт.ш. анаа немелде өртөккө үндүрүгү кириер.

7. Чурттап-ла ажилгап организацкларын чурт-талга бажынарнын чогуун-да шөлдерни, бажынар ду-гаарларын, техникти херек-лелдерге (лифтир, насос-тар болгаш өске-даа) электри чарыгдалдарын чонга хама-арышкан тариф-биле (40 көп/кВт. шак немелде өртөккө үндүрүг-биле кады) төлээр. Ону девискээр энергетика комиссиязы доктаадыр.

Устүнде айткан сорулга өзүгаар хоорайларын чурт-такчылыг бажынарна тур-гускан стационар электри плиталарын болгаш элек-три-биле чыдып тургузуг-ларын чарыг электри эн-ергиязын чонга хамаарышкан тариф-биле, 0,7 коэффицен-тилин төлээр.

Бажынар херимини иш-тин чырыдып турар электри энергиязы дээш чонга ха-мааржыр тариф-биле (40 көп/кВт. шак, немелде өртөккө үндүрүг-биле кады) төлээр.

Бо-ла сорулгаарга көдээ черлерде чарыгдал турар электри энергиязын өр-төөн чонга хамаарышкан та-риф-биле 0,7 коэффицен-тилин төлээр.

8. Кудумчуларны болгаш чырык рекламаларыга ча-рыгдал турар энергия дээш хереклекчилерин ийги-бөлүүгө доктааткан тариф өзүгаар төлээр.

9. Россиянын ИХА-нын бот-оруга-чарылгалыг, эдип-чазар күш-ажыл албан чер-леринге, эмнеге-күш-ажыл профилактикаларына, чурт-талга зоназынга, коммунал-хандырылга херектелинге (чуртталга бажынарынга, барактарга, ниити чуртталга черлеринге, столовааларга, чунар, хеп чуур черлерге) электри энергиязын өр-төөн чонга хамаарышкан та-риф-биле (33,3 көп/кВт. шак, немелде өртөккө үндүрүг чокка) төлээр.

КОНКУРСКА КИРЖИНЕР!

Тыва Республиканын болчүкчулар коллегиязы "Тыва Республикада болчүкчулар: оон эрткен, амгы болгаш келер улери"

деп темага республика чергелиг конкурсту чарлап тур. Ону Тыванын болчүкчулар организациязынын тургустунганын бээр 55 чылынга тураскааткан.

Эн эки материалдарны авторлары АКША база ЭРТЕКИТИ ШАННАЛДЫ биле демдеглээр.

Конкурстун түнелин

2001 ЧЫЛДЫН НОЯБРЬ АЙДА болчүкчулар организациязынын тургустунганын бээр 55 чыл болганынга тураскааткан байырлыг хуралга үндүрер.

ТР-ниң болчүкчулар коллегиязы.

КЕМНИГ ҮҮЛГЕДИИШКИННЕР

Март 19-та Кызыл хоорай-да республика эмнелгезинге иштине болгаш ужазынын ээн экинче балыгланган, эки-рик 1966 чылда төрүттүгөн херээжен О. чыдып алган. Ук херекке каразгытырган 1983 чылда төрүттүгөн анык уруг М. туттуруп хоругдаттырган. Оон серээни хавырған.

Март 20-де Кызылдың төп эмнелгезинге Турандан хер-ээнге бижек-биле балыглан-ган, 1981 чылда төрүттүгөн Б-ни эккелген. Адазы туртуган.

Март 20-де "Вихрь-Анти-террор" деп операция чоруп турган үеде 1962 чылда төрүт-түгөн хамаат Б-ниң "ИЖ-

27 М" маркалыг 12 калибрлиг араа чок боозун шыгжап, эди-леп турганында чамдык хажы-дышкынаар илереттинген. Боо эдилээр чепшээрел бол-гаш газтыг чепсек шыгжаар лицензия эргижерел, өйү эрткен болган. Ыңчанга оон боо болгаш 11 оқ, ИЖ-79-8, ЭММ деп маркалыг газтыг пистолет хавыртыганы.

Март 19-та Чаа-Хөл суурга 1973 чылда Чугаа-Хөл М-ден ыш сыптыг бижекти, ол-ла хүн Самагалдай суурга 1967 чылда төрүттүгөн К-дан ми-лиция ажилдакчылары улуг бижекти хавырған. Оон Ынай 1985 чылда төрүттүгөн назы чептээн И-ден конолла чыттыг бүдүмелди тышкан.

Март 20-ниң дүнезинде Кызыл хоорайда чаа көүрүткө "КАМАЗ-5410" маркалыг авто-машина туттурган. Чолаачызы Ф. 200 литр ишкир 38 доктар-лаа спирт чыттыг кылаар суук чүүл сөөртүп чоран.

Март 21-ниң дүнезинде Эрэин суурда садыгга оон ажилдакчызы ода кезип каан чолдак бо-биле коргу-дуп тургаш, 1974 болгаш 1982 чылдарда төрүттүгөн ийи оол 1 шил водказын хунаап алпар-ган. Олар туттурган, 7,62 мм. калибрлиг кылымал боозун хавырған.

Шуурмак суурга 1961 чыл-да төрүттүгөн М-ден

"ТОЗ-17" моделдиг боонун чымчын, "ИЖ-18" маркалыг боонун уун, 24 мм. калибрлиг 4 холаны, 28 калибрлиг 1 пат-ронну, 200 гр. дарыны, 300 гр. тараа октары болгаш оон-даа өскө бо-херекселдерин хавырған.

Март 22-де Кызыл хоорай-га "КАМАЗ-5410" маркалыг авто-машинаны хунаан. Чолаачы Ч-ниң башкарып чораны ол транспортта шоодайла дал-ганнар ааандан 1962 шилде ниитизи-биле 2340 литр спирт чыттыг суук чүүл тыгылган.

Март 22-де дүнекини 03 шак 25 минута турда, "Каш-лык" ресторанында мина са-лып каан деп, дыңнадыг кел-

ген. Ол меге дыңнадыг дээш 1966 чылда төрүттүгөн эки-рик хамааты туртуган.

Бай-Хаак суурда бажындан "Бирюза" деп соодукчу, "Меч-та" электрописта, хевис, хөг-жүм төвүн, 2 аудиомагнито-фон оорлап ийи хамаатыны Кызыл кожуунун ИХК-зынын ажилдакчылары Каа-Хем суурга туткан. Оорлаттыгган эт-сеп ээзинге эгиттинген.

Март 23-те Суг-Бажы суурга Дружба кудумчуунда бажындан 27 от харажаанга белеткеп суу каан 512,827 гр. марихуана деп наркотиктиг бүдүмөл хавыртыганы.

Март 24-те Эрэин кожуун-

нун Кежеге деп черге "УАЗ-469" автомашинанын сонга-зын буза шалкаш, Моол ха-маатызы херээженни 60 шил водказын, 18 шил Очаково деп пивозун билдирмес кижилер оорлаан. Анаа каразыттырган Нарын суурун үш чурттакчы-зы туттурган.

Март 23-те "Вихрь-Анти-террор" деп операциянын уламчылап турган үезинде хамааты Ю-нун араалыг "ТОЗ-8", "ИЖ-27Е", 32 кали-брлиг "ИЖ-181" маркалыг бооларын, 420 октарын эдилээрини болгаш шыг-жаарынын хуусаазы узат-тынмааны илерээ.

Борис ОНДАР.

ЫЯАП-ЛА БҮРҮТКЕДИР

"2001 чылда бүдүрүлгеге озал-ондак таварылгаларында болгаш профессионал аарылгалардан ыяап-ла социал камга-ладылга дугайында" 2001 чылдың февраль 12-де үнгөн №17-ФЗ Федералдыг хоойлуну хүлээп алганынга холбаштыр Россия Федерализынын Федералдыг социал камгаладылга албанынын

2000 чылдың декабрь 4-те № 119, 2001 чылдың февраль 23-те №18 доктаалдарына үнелээшлээ, Социал камгаладылга фондузуну Тыва Республикада девискээр салбырынын удуртукчуларынга дыңнадыры болза:

БУТУ АЖЫЛ БЕРИКИЛЕРИ — организациялар болгаш хамаатылар (хууда кижилер) күш-ажылчы керээ өзүгаар хууда кижилерин ажилга хүлээп ал турар кижилер, бүдүрүлгеге озал-ондактан болгаш профессионал аарылгалардан ыяап-ла социал камгаладылга талазы-биле камгалакчылар болуру-биле Социал камгаладылга фондузуну Тыва Республика талазы-биле деви-скээр салбырынга бүртүкедир.

Бүртүкедир доктааткан хевирин билдиришкун долдурап болгаш дараазында чүүлдерни кижирер:

— юридиктиг албан черин күүнөден бүртүкээн дугайында херечилел;

— ОКПО, ОКОНХ талазы-биле кодтар тывыскан дугайында статистика органнын чагаазы;

— үндүртү органынга учетка тургускан дугайында херечилел;

— банкыда агар сан ажиткан дугайында чээли организациязындан шынзылга.

Камгалакчы кылдыр бүртүкээн барымдааны Фонд салбы-рынын бергени, доктааткан хевирин херечиле-биле база бүдүрүлгеге озал-ондак таварылгаларында база профессионал аарылгалардан ыяап-ла социал камгаладылгага дадывырын хем-чээлини дугайында дыңнадыг-биле бадыткаар.

Социал камгаладылга фондузуну ТР-де девискээр салбыры.

Зоя МААДЫ.

Мөңгүн-Тайга кыдыраажы
Чүрээм, ынаам Чүлүм-Сүрүн,
Чүлү бодааш болчааң үстүң?
60-70 чылдарда аныктарың баштаа

1. САЛЫМНЫГЛАР ОРАН-ЧУРТУ

Мөңгүн бөрттүт
Мөңгүн-Тайга,
Бөгүн сенээ мөгөйлү кааш,
Сени алгаан төдөргинге
Сеткил-хөңдүм кожуп
ор мен.
Шенне шайлыг Овур черге
Чедип келир чаныгың силер
Менги чечээ айдыс чыдын
Мен-даа база тынып чордум.
Тайбагыңың, сарыктарың
Тарга-каксаң чурттуг
болгаш
Мөңгүн-Тайга ажы-төлү
Мөзүлүг чон чорбадыва.
Базымынар оожум-топтут,
Баргаш дораан эскерген
мен.
Архар, чунма, аганактын

2. УЛЫАНА

Аныямада чүге-ле бээр
Азып келбээн аза боор мен.
К. Кудажы.

Аныямада чүге-ле боор
Азып келбээн аза боор мен
Хертең башып чорбас
мен бе?
Сөзүң чараш ырларыңны
Сеткил ханып дыңнап
чор мен.
Хуулгазың кым-даа билбес
Куд-дойну дүжөп чор мен.
Каргы, Мугур ийи сынга
Хектер эдил турар-ла
ыйнаан.
Карыш-биле хемчээттинмес

КАРМАННАРЫҢ ҮЖЭЭРИМГЕ

• Эжимге баштактаным •

Карманымда чүү бар деп
Канчап менден айтырар сен?
Амыр-дыш чок бижиктингеш,
Аамайлаң турбаан сен бе?
Карманнарың дегерезин
Кактаарыңа мындыг болду:
Чүрөк дужу карманымда
Чүдөк чараш чурук-ла чор.
Чоон чакын сула салган
Чолдаксымаар чараш урут
Чооду сенче чоргаар башып
Чоокшылдырган даа дег.
Каама, эжим, кымыл аан ол?
Кара-ла бо!
Сирирмаң-дыр!
Карманымда оон ынай
Када берген хлеб хоюу,

Каш-ла борбак төгерик чор.
Баш дыраар чирик дыргаң,
Бажыңыңдын дүлгүлөрү...
Чүвүрүңүң карманымда
Шулук бижик бироктоон
Шүндүзөлөр, демж-үжүүн,
Туалет баар ууштаан саазың,
Думчуң чодар аржылың
чор.
Оон ынай үжээримге
Ол-ла болду. Чүү-даа чогул.
Карманымда чүү барын
Канчап менден айтырар сен.
Уйгу-дыш чок ора хонгаш,
Улаараксай берген боор сен.
Каң-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ.
Тээли суур.

Татьяна НИКУЛИНА: “ҮРГҮЛЧҮЛЕ КАДЫ БИС...”

Татьяна Николаевна Никулина — ат-сураглыг клоун Юрий Никулинның өөнүң киши. Олар 47 чыл кады чурттап, ажылдап, кинога тырттырып, циркке ойнап келгенер. Бөгүндө Т. Н. Никулина — Өйүгү булварда Цирктин (ол Ю. Никулинның адын эдилеп турар) чогаалчы ажыл талазы-биле консультанты. Огул Максим Никулин — цирктин директору. Татьяна Николаевнаның ийи уйнуктары — Юра биле Максим улуус актер болуп салым-чалаанып деп көрүп турарлар. 14 биле 12 харлыг оолдар кым болурун ам-даа кыма-даа ажаатпаан.

Т. Н. Никулинаның топ солуннарың бирээзинге берген интервьюнун номчукчуларыска догчузу-биле таньштырдымыс.

— Татьяна Николаевна, силерниң өөнөр ишти бир катап мынча дээр: “Аныямада эң-не аас-кежиктиг кижилер дээрге клоуннар дайлары-дыр деп бодап чордум”. Ындыг бе? Бөгүндө Юрий Владимирович чокта кандыг чурттап чор силер?

— Чокта! Чокта деп чүнер боор, ол дөмөй-ле мээң-биле, Максим-биле үргүлчү кады. Новодевиче хөөрүндө аңаа турсаал тургузуп кагдымыс. Өнүгү булварда Циркке кирер эжиң чанында скульптурлук композиция база тургустунду. Юрий Владимирович машинадан унуп ора. Бистин Циркке далажып кээп турар көрүкчүлериң көргөш, олар база Никулинге кээп турары ол деп билер мен. Ынчангаш бүтү чүве уламчылап турар-дыр ийи.

— Чоокта чаа “Искусство” ном үндүрер чер Юрий Владимировичиниң дугайында номну база үндүрген болгай...

— Ийе, ук номну бистин өг-бүлө архивинге даңып үндүрдүс: өнүктүрүстүң сактышкыларны, Юраның болуңуң демделгелери, фото-чуруктар, чурраан чуруктар, оон бодунуң чурраан чуруктары олче кирген. Декабрда оон төртүтүңгөн хуңунге турсааткан киноланта үнгөн. Ында база-ла өг-бүлө хрониказы, уран-чечен фильмдерден үзүндүлөр, цирктен үзүндүлөр кирген.

— Алдын кудазыңга чедир ол үш-ле чыл чедир чурттаваан. Үр кады чурттаан улус бот-бодунга дөмөйлөш каар дээр болгай, ону чүү деп бодаар силер? Хынап көрөзүңерме? Интервьюларыңга ол мынча деп харыялап чорган: “Москваның “Динамо” командазынга ынак мен, дүңдөлдө номчутууларыңга ынак мен, аалдарыңга болгаш автомашиналарга ынак мен. Тыныгыр-сагыгың, хөдүгү кижилерни магаддар мен, ыры ырларыңга, даңнаарыңга ынак мен. Дыштаныр хуңнерге, хун ажаар өйдө Москваның кудумчуларыңга, ыттарга, макаронунг котлеткага ынак мен”. А силер?

— Циркке ынак мен. Бодумуң өг-бүлөмге, ыттарга, анекдоттарга, ырларга ынак мен.

— Дыкша өй дөмөй чүүлдер бар, көрдүрүр бе. Ырларың база кады чогаалдыр турган бис дээзини даңынаан мен.

— Ийи-бир олуруңларны кыдындыан немептер таваарыларга бо-ла таваары бээр чүве. Шулту чогаатчы улустур бис ийи, уйнуктарымыс безин. Гитарага ойнааш

ырларга, шушту улажы бээр чаңчылыг бис.

— Юрий Владимирович-биле силерниң чалгаарай

Чогум эштип билер болгаш тоосаан-даа, эштип үнүп келген.

— Татьяна Николаевна

бээр үелеринер турган бе, Татьяна Николаевна?

— Ооң-биле кижик канчал черле чалгаарар боор. Ындыг солун кижини тывары берге-ле. Ол чүтпө ырлар, ыры бижик эвес, а чурурунга база ынак, дыка солун чуруктары. Аалчылар шуут үзүлбес. Оюн-баштак, каткы-хөг үзүлбес. Владимир Андреевич (оон ачазы) сутта база-ла ындыг хөгүлү турганын сактыр-дыр мен.

— Никулинниң кайы анекдотун эң-не сонургаар силер?

— Оон мурнунда болза чаа анекдот дээр ийик мен, а ам... кайызы-даа.

— “Бриллиантыларлыг хол” деп каттырылгы кинода Юрий Владимирович чүге-да таваары, хилич-чектенеп-ле турар. А силерге кандыг болгаш?

— Мен туристичи бөлүктүн улуттукчулук хензиг ролон ойнаан мен, бергелден чүве-даа чок. А олгуус Максим харын солун таваарыга душкан кижик. Андрей Мироновтун ойнап турганы Граф деп мөлчүкчү сутта камгалал алып эпизодту сактыр боор силер, сөөлүндө Граф камгалал чызын далайке кир тептер ийик чоп. Ону тырттырар дээр шуут чадажып туруп бергенер. Максим бодун камгалалын дээр Андрей тептээндө-ле сугже шурап туруп берген. Режиссеруус Леонид Гайдай мындыг кажар арга кылдыкан. “Че, харын, тептээндө шурай бергей аан” деп чарлап каан. А Андрейниң кулаанга бүдүү сымранып каан “Таптыг кылыр эвес сен бе!” Максим оларга бүзүрээш, таваар шурап деп чыдырда, Андрей-даа чаа-ла тепкен. Максим ычан 10 харлыг.

силерни кинога Юрий Владимировичи мурнай тырттырып эгелзэн дээрзи шын бе?

— Кинога-даа эвес, хензиг эпизодка “Дидим кижилер” деп кинога атыг халдып ора, аңгы-аңгы шимчээшкениңер кылыр турдум. Юра база аңаа ойнаар тургаш, та чүү болу бээрге, аңаа киришпей барган мен дээр чораан. Каш чыл эрткенде, Циркке эң баштай душкан бис. Мен ычан Тимирязев атыг көлзө ажил-агый академиязынын студентизи мен. Лапоть дээр эпидемиг чолдак буттарлыг атыг ычан циркке үдөп чедирип келдим. Юра аңаа мени көрүп кааш, кежээки оюнунче чалаан. Ол хун таваарышкан ужурааларын сөөлүндө дыка солун кылдыр чутаалаар кижик: айтка октагаш, “Дүргөн дуза чедирер” станцияны эмиңилерин чалаарга, чалалганы аңаа диспетчерлеп ажаллап турган авазы Лидия Ивановна үзүлгөп алган, оон ол Скифосовский атыг клиникага чыткан, аңаа мээң барып турганымы дээр-ле...

— Өг-бүлө бюджетинге хамаарыштыр кажан-даа хомудал кирибээн дээр Юрий Владимирович силерни аажок мактаар дээр чораан.

— Эң-не солун чүве, акаш-төгерик чедиптес турда-ла, мен ону өскээр чарып алыр база бар дивес силер бе. Бир катап Тбилисиге оюнүвс көргүзүп чедө берген үеис чүве. Ынчан эживис Леонид Куксо-биле кичи чоруп, акаш-төгерикти дөңгө чарып турдуус. Базаар кирип чөм садар оочурум келген. Менээ дузалажыры-биле Леня чорупту. Ында чүүн чок дээр!

Т. ПРИХОДЬКО.

ШЫДАЙ УТБАЙ

• Шоодуг •

Төрөл чонун аразыңга чурттап чорааш кижик эки аажы-чаны-биле хундуктелди чаалап алыр. Чонун хундуктеп көрбөс болзуңа, чон база сени кижик деп көрбөс.

Мээң кожам угбай бар. Аажызы тускай-дыр ийи. Бир катап ол огулун өглээр дей берген. Кады-кожа чурттап орап улус анаа көрүп орап эвес база шаам-биле дузалажың деп бодап турдум. Ынчангаш бир хун оон айтырдым:

— Кудай кайы хире белеткенит тур силер, кожа?

— Менде чүү боор! Кады төрзөннөм шушту он ийи кижик бис. Эң хеймер думазы-дыр мен. Мээң чангыс огулуну олар өглөп-ле бергей.

— Чүтпө төрөлдөргө бүзүрөп орага кайың боор, кожа. Ындыг-мындыг чутаа дораан тарай бээр болгай, авазы

силерниң ат-алдарыңга эпчөк апар, эки белеткенги дээр, мен-даа болза дузам кадар бодап тур мен.

— Мени хоомай деп бодаа даан, дуңмай, угбаң шыдаар! Кудаларың арага, аш-чем-биле кускажыге ижиртип, чиртипкей мен аан, кижилерниң менээ дузасы-даа, херээ-даа чок.

Күс дүшкөн. Кожавыстың огулунуң кудазыңга төрөл чонун-даа, кудаларың-даа арбын келген. Ынчалза-даа ыраакка ыдыңчыг, чоокка чованчыг чүве — куда дөңгүл-ле эрткен. Чон караа көскү, кулаа дыжы болгай, дораан чутаалажы берген.

Шыдай угбай харын ол хунден эгелзеш мактанмастан ийи.

Көк-оол САЛЧАК.

ДҮРЗҮ-ШОУ

Авазы биргиклассчы огулуну онаалгазын хынап, номчулуп өөредип турар.

— Ой, кежээзин, чашыг-байны! Номчу, олуум, чээ.

— Бо улуг “С”, бо бичик “с”-тыр але, авай?

— Ийе, олуум, улаштыр номчу, чашыгбай.

— Чуруу бо-дур але, авай?

— Ийе, олуум, сөстү номчу, чээ.

— С, у, г, е...

— Ийе, олуум, ам тудушту номчу, чашыгбай.

— Сү-ге...

— Ам шуштузун тудушту-рувут, олуум.

— Сү-ге, сү-ге...

— Тудуштур номчу дээр, кончук мутулай! (Бажын орта дырс кылыр).

— Сү-ге...

— Тудушту! Чүү дээр-дир кончук микит!

— Балды!

Авазы хорадаанындан олура кээп дүжөр.

ЧУРУКТА: В. Көк-оол атыг хөгжүм-ши театрынын артистери Дүрзү-шоун ойнап турары. Авазы — ТР-ниң алдарлыг артизи Анзат Куулар, огул — артист Олег Сап.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ-ДУҢ тырттырган чуруу.

“ХАМНААРАК — 2001”

Уругларның эстрада ырларының конкурсу

Часкы ховуларга хунуң чыдыг херелдеринге өөрү, бедидир ужа бергеш, чангыс черге чалгыңнарын далбаннап, кыңгырадыр ырлап туруп бээр кушту номчукчу бүүзү эскерген боор. Ол карак четпес делгемнерин ыраажызы — хамнаарактыр.

Март 24, 25 хуннеринде Кызылдың Улусчу чогаалдыг бажынынга “Хамнаарактар” үнү үзүктөлбөз. Ол дээр республиканың бүтү кожуун-нарындан келген урулларның “Хамнаарак — 2001” эстрада ырларының көрүлдөзүнн киржикчилери боттарының уран талантызын бараалгадып, мөөрейлежип турганы ол. Бо улуг мөөрейге кым шаналдыг черлерге үнүкөсө боор? Ынчангаш киржикчи бүүзү хей-ады бедик, чүткүлдүп киришкен. Ол ийи хун иштинде Улусчу чогаалдыг бажынынга көрүкчүлөр үзүлбөз.

Адак сөөлүндө шийтпир-лиг шак-даа келген. Март 25-

те кежээкиниң 6 шакта эң тергиннериниң гала-концерти болган. Концерттин эгелээрин көрүкчүлөр-даа, киржикчилер-даа четтикпей манат турганнар. Та кымны манат, та чүүн канчап турган чүве ийик, концерт эгелевейн туруп берген. Зал чык долу көрүкчүлөр шыкыгып, изиге, агаар чедиптөзүнге хиличкенептип олурганнар. Эң-базын хөгжүм каасталгасы эки-даа болза, сцена кырында оода “Хамнаарак — 2001” деп бижик-даа чок. Оон ынай хөгжүм оператору багай ажылдап, чамдык киржикчилерниң хөгжүм бижиткен аудиокассеталарын чидир каап алгаш, тыппай, дилеп олуруп берип, киржикчилерни-даа, көрүкчүлери-даа маналдып турган.

Хамыктын сөөлүндө гала-концертти эгелээр-биле башкарыкчы сценаже “Эң улуг арга дуржулгалыг, хоочун артисти” Чаана Удум-Бораны чалапты. Ындыг ат, фамилиялыг хоочун артист кым боор деп иштимде аайын

тыппай олурдум. Сценага мырнай 4-5 хире-ле харлыг бичик уруг унуп келди. Ол ышкыжыл “хоочун” артистис. Бо чалтанчыг төл көрүлдөгө-даа киришпээн, бодунуң эки туразы-биле көрүкчүлөргө аян түдүп бергени ол. Уран чүүлүң хензиг “бурганчыгажы” ол уруг “Думаларым” деп ырыны дыка чараш күүсеткен. Концерт эгелээрин манааш, бажым дыка аарып олурган чүве. Бо бичик “бурганчыгажы” ырлай бээрге, дораан оожургай берди. Ам олчаан кажан-даа аарбас боор. Көрүкчүлөр Чаканы “келип үениң сылдызы өзүп олурар-дыр” деп аажок мактап, өөрүп олурдулар.

Оон-на эң шилдиндек “хамнаарактарың” ыры-шоору эгелзэн. Жоори даргазы Улусчу чогаалдыг бажынының директору Эрес Куулар эң тергиннерини адап шааннарынның мурнууда уругларны “Хамнаарак — 2001” эстрада ырларының көрүлдөзүнн эки эрткенн онзалап

демделгээн. Бо чылын көрүлдөгө ниитизи-биле 111 кижик киришкен. Киржикчилерин белеткел эки, идик-хеп каасталгы мурнуку чылдарга көөрдө, элзэн онзагай болган. Борта ада-илериниң киржилгези улуг болганын ол мактап чутаалады. Эстрада уран чүүлүңе чүтпө уруллар, оолдарың эвес, ада-илериниң база сонургалы улгадып турары көскү. Ынчангаш жоори даргазы Эрес Куулар моон-даа сонгаар болуп көрүлдөлөргө ажы-төлүн эки белеткээринге эргежок чутула чамдык сүмелерин ада-илерге берген.

Бо чылгы уругларның “Хамнаарак — 2001” эстрада көрүлдөзүнн тергиннери кымнарыл? Бичик бөлүктүн “Тилелгеже чүткүл” деп номинацияга Тожудан келген бичик киржикчи Шончалай Донгап тилекчи болган. Эң эки идик-хеп дээр шанналды Сай-Даш Аракача, көрүкчүлериң сонургалып Алексей Монгуш олар чаалап ап, тускай шанналдарын алганнар.

Кызыл хоорайдан Меңги Шөмбүл, Барыын-Хемчик кожуундан Эрес Хомушук олар 2-ги, 3-кү чергениң дипломантылары болган. Бичик бөлүк-ке эң тергин болган Чеди-Хөл кожуундан Алеша Мон-

гуш, Турандан келген орус оол Батыр Турчин 1-ги чергениң дипломантылары болганнар. Матрос хептиг Алеша Монгушун далайжылар дугайында орус ыры, тыва хеп кеткен Батыр Турчинниң “Сылдыс-

тар” деп ырлары дыка онза, сөстери тодаргай, хөгжүм үлөзгөинге аяныг күүсеттинген.

Ордумак болгаш улуг бөлүктөрдөн шаннал алган кижик бүүзүң бижик болза, бо чүүл анаа даңзы алаар. Ынчангаш бо ийи бөлүктен эң тергиннер дугайы онзалал демделгезимге, ескелери хомудавас боор. Чүте дээрге киржикчи бүүзү бир-ле онзагай тала-лыг, күүселделерин профессионал артистерден дора эвес күүсеткен.

Көрүкчүлериң ынакшылын чаалап алган Эркин чурттуг Тимур Деши “Бичик Данзырын” деп атка челинген. Чүте дээрге бичик ыраажы авторун “Авай” деп ырын оон унун, шимчээшкенин өттүтүп тургаш күүсеткен. Ынак ыраажызы Аяс Данзырынны кара ояар өттүтүп, дыка-ла эки ырлады. Ынчалза-даа ыраажы бүүзү бот-боттарыңга дөмөйлөшпөс, бот-тускайлап болуп ужурулуг. Тимур Аясты өттүмнөй, бодунуу-биле ырлаан болза, оон-даа чараш күүседир турган чадавас.

Ордумак болгаш улуг бөлүктөн лауреат ат алганнар

Өвүрнүң Торгалыг чурттуг Мөргөн Куулар, Улуг-Хем кожуундан Шолбан Сержижей “Океан” лагеринге халас дыштаныр путевка-биле шаңнадыр аас-кежиктиг болган. Бо бөлүктөргө шанналдыг чер ээлзэн киржикчилер чогуур бөлөктөрдөн аңгыда, 200, 300, 400, 500 рубльдерин база ал четтиргеннер.

Гала-концерттин төңчүзүндө эң чаныш-сыныш чок “Хамнаарак” лауреат атты алган Туран хоорайдан келген Александр Лужникова “Думаларым” деп тыва ырын хөгжүм чокка (аудиокассетаны оператор тыппай барган) тергин онза күүсеткен.

Тыва чурттувуска хамнаарактар унү моон-даа сонгаар кыңгырткайнып чоруур болзун. Сцена культуразын бичик “артистер” дыка эки шингээди ап турарын демделгээрн артык эвес.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: көрүкчүлериң ынакшылын чаалап алган Кызылдың беш дугаар школарының өөреникчиси Сайзана НАМЧЫЛ.

